

HUMANİTAR ELMLƏR BÖLMƏSİ

UOT 81'271; 82.085; 808.5

ŞAĞIRDLƏRDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

İsmayıl Babaş oğlu Kazımov
filologiya elmlər doktoru, professor
 AMEA-nın Dilçilik İnstitutu

Rahilə Mirzəli qızı Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
 Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

Orta məktəbin əsas vəzifələrindən biri şagirdlərin şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirməkdir. Bu vəzifə bütün təlim və tərbiyə prosesində həyata keçirilir. Məktəb təlimi şagirdlərin nitq inkişafının imkanlarını və mənbələrini artırmaqda xüsusi rola malikdir. Şagirdlər təbiət və insanların əməyi üzərində müşahidələr aparmaqla, yoldaşları və ətrafdakılarla ünsiyyət saxlamaqla, çox kitab oxumaq və müxtəlif çıxışlar etməklə daim nitqlərini inkişaf etdirirlər. Burada çalışmaq lazımdır ki, onlar müşahidə etdikləri reallıq barəsində öz fikirlərini daha dəqiq və düzgün ifadə edə bilsin, onların nitq vasitəsilə işlətdikləri sözlər ifadə etdikləri anlayışlara, fikirlərə uyğun gəlsin. Nitq tək-cə fikirlərin ifadə vasitəsi yox, eyni zamanda onların yaranma silahıdır. Buna görə də müəllim şagird nitqinin inkişafı ilə birlikdə onun təfəkkürünü də inkişaf etdirməlidir. Orta məktəbdə uşaqlar qrammatik normalar ilə tanış olduqca həm də şifahi və yazılı nitqin bir sıra sirlərini öyrənirlər. Bütün bu məqamlarla bərabər məktəblilərin nitqinin zənginləşdirilməsi və düzgün formalaşması üzrə məqsədyönlü işlər aparılmalıdır.

Açar sözlər: nitq mədəniyyəti, dil, təfəkkür, məktəb, şagird

Giriş

İnsanın mədəni cəhətdən yetkinliyinin, cəmiyyət üçün faydalı bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının meyarlarından biri olan nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi məktəb üçün ən vacib ümumpedaqoji problemlərdəndir.

Orta məktəbin əsas vəzifələrindən biri məktəblilərin həm şifahi, həm də yazılı nitqini inkişaf etdirməkdir. Bu vəzifə bütün təlim və tərbiyə prosesində həyata keçirilir. Məktəb təlimi şagirdlərin nitq inkişafının imkanlarını və mənbələrini artırmaqda xüsusi rola malikdir. Şagirdlər təbiət və insanların əməyi üzərində müşahidələr aparmaqla, yoldaşları və ətrafdakılarla ünsiyyət saxlamaqla, çox kitab oxumaq və müxtəlif çıxışlar etməklə daim nitqlərini inkişaf etdirirlər. Burada çalışmaq lazımdır ki, onlar müşahidə etdikləri varlıq barəsində öz fikirlərini daha dəqiq və düzgün əks etdirməyi bacarsın, onların nitq vasitəsilə işlətdikləri sözlər ifadə etdikləri anlayışlara, fikirlərə uyğun gəlsin.

Nitq və təfəkkürün vəhdəti

Nitq tək-cə fikir və düşüncələrin ifadə vasitəsi yox, eyni zamanda onların yaranma silahıdır. Buna görə də müəllim şagird nitqinin inkişafı ilə birlikdə onların təfəkkürünün də inkişafına çalışmalıdır. K.D.Uşinskinin dediyi kimi, uşaqların dil sahəsindəki qabiliyyətini inkişaf etdirməkdən ötrü öncə onlarda düşünmək bacarığı inkişaf etdirilməlidir: “Fikirdən ayrılıqda dili inkişaf etdirmək mümkün deyil, ona üstünlük verərək, fikirdən əvvəl inkişaf etdirmək isə, şübhəsiz, zərərliyədir” [4, s.416]. Nitq inkişafı üzrə işlər Azərbaycan dili tədrisinin bütün mərhələlərində xüsusi yer tutur, hətta Azərbaycan dili təliminin ana xəttini təşkil edir. Məktəblilərdə düzgün, işlək nitq bacarıqlarının formalaşdırılması dil təliminin başlıca didaktik vəzifələrindəndir. Əslində, hər bir Azərbaycan dili və

ədəbiyyat müəlliminin fəaliyyətinin nəticəsi onun şagirdlərinin əldə etdiyi nitq və yazı mədəniyyətinin səviyyəsi ilə ölçülür.

Məktəbdə elə bir fənn, elə bir tədbir yoxdur ki, orada nitqə diqqət yetirilməsin. Lakin şagirdlərin nitqinin inkişafı yalnız məktəblə məhdudlaşmır, bu həm də ailə, məhəllə və küçədəki nitq mühiti ilə əlaqədardır. Valideynlərin və məktəbdənkənar müəssisələrdə çalışanların da əsas vəzifələrindən biri yeni nəslin nitq mədəniyyətinin formalaşmasına nəzarət etmək, ona kömək göstərməkdir.

Orta məktəbdə uşaqlar qrammatik normalar ilə tanış olduqca həm də şifahi və yazılı nitqin bir sıra sirlərini öyrənirlər. Bütün bunlarla eyni zamanda uşaqların nitqinin zənginləşdirilməsi və düzgün qurulması üzrə məqsədyönlü işlər aparılmalıdır. Şagirdlərin nitqi praktik şəkildə mənimsəmələri üzrə iş bütün fənlərin tədrisində, həmçinin, evdə, tənəffüslərdə, sinifdən xaric məşğələlərdə, ictimai-faydalı işlərdə, əmək prosesində və s. getməlidir. Bu prosesdə uşağı başlı-başına buraxmaq, ünsiyyət zamanı nitqin öz-özünə inkişaf edəcəyinə ümid bəsləmək böyük yanlışlıq olardı. Hər bir müəllim uşaqlara düzgün danışıqı öyrətmə prosesində onların sözləri necə tələffüz etməsinə, fikri düzgün və dəqiq ifadə etmək üçün söz və ifadələri necə seçməsinə, vurğunu necə işlətməsinə, intonasiyaya, sürətə və s. fikir verməli, sezdiyi nöqsanları ehtiyatla düzəltməlidir. Məktəblilərin nitqinin inkişafı üzərində belə ardıcıl iş aparmadan, fikirlərini ifadə etmək üçün lazımi sözü və ifadəni diqqətlə seçməyi, fikri məntiqi cəhətdən düzgün qurmağı öyrətmədən istənilən nəticəni əldə etmək mümkün deyil.

Müasir dövrdə məktəblilərin nitq inkişafı, onların kommunikativ bacarıqlarının formalaşdırılması xüsusi həyati bacarıqlardan biri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, müasir dövrdə məktəblərdə şəxsiyyətin inkişafı təlim prosesinin bütün komponentlərini, eyni zamanda kommunikativ bacarıqları əhatə edən şəxsiyyətyönlü yanaşma ilə inkişaf edə bilər. Kommunikativ bacarıqlar dedikdə, ilk öncə şagirdlərin proqramın tələbləri dairəsində şəxsiyyətlərarası, mədəniyyətlərarası dialoqa girmək, konkret situasiyada ünsiyyəti, əməkdaşlığı reallaşdırmaq, dialoji və monoloji nitq bacarıqları nəzərdə tutulur.

Aydındır ki, Azərbaycan dilinin bədii, obrazlı-emosional ifadə imkanları, leksik və frazeoloji əlvanlığı, üslubi çalarları söz sənətimizin kamil nümunələrində öz əksini tapır. Təsədüfi deyil ki, bədii üslub Azərbaycan ədəbi dili tarixində hər zaman aparıcı rol oynamış, hətta, müəyyən mərhələlərdə bütövlükdə ədəbi dili təmsil etmişdir. Bədii əsərlərimizin dili müasir xalq danışıq dilinin ən yaxşı keyfiyyətlərinin ifadəçisi olduğu üçün onun öyrənilməsi də şagirdə öz fikir və hislərini daha da ətrafi şəkildə ifadə etmək imkanı verir. Şagird bədii ədəbiyyatda dildən istifadənin müxtəlif imkanlarını əyani surətdə görür və bu da onun nitqinin inkişafına təsirsiz qalmır.

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Milli Kurikulumu çərçivə sənədində qeyd edilir ki, “şifahi nitqin inkişafı əsas götürülməklə şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması, ən zəruri qrammatik anlayışların və dil konstruksiyalarının mənimsənilməsi, dinləyib-anlama vərdişlərinin inkişafı təmin olunur. Şagirdlərin bu zəmində ünsiyyət mədəniyyətinə və kommunikativ bacarıqlara sahib olmaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir.”

Bu baxımdan məktəblilərin psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla müxtəlif situasiyalarda tətbiq olunan şifahi və yazılı nitqə aid nümunələr, sual və tapşırıqlar sistemindən istifadə çox faydalıdır. Bunlar nəticə etibarilə şagirdlərin nitqini inkişaf etdirməyə – proqramın tələbləri səviyyəsində onların müxtəlif bacarıqlara – səsləri və sözləri düzgün tələffüz etmək, cümlə qurmaq, mətn tərtib etmək, məntiqi vurğuya, ifadəliliyə əməl etmək, informasiyanın məzmunu ilə əlaqədar hiss və həyəcanları, ideyanı çatdırmaq və s. yiyələnmələrinə imkan verir.

Məktəblilərin şifahi və yazılı nitqinin inkişaf etdirilməsi zamanı stimullaşdırma, nitq situasiyalarının zəmin rolu oynaması, mətn, əyanilik, texniki vasitələr, təsvir, nağıletmə və mühakimə səciyyəli tapşırıqlardan məqsədyönlü istifadə məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi üçün müəllimin nümunəsi böyük rol oynayır. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində müəllimin nitqi (ifadəli oxu, nağıletmə, məruzə, çıxış,

dialoq və s.) şagirdlərə güclü təsir göstərir. Müəllimin nitqindəki məzmun, fikir zənginliyi, mövzuya dərin bələdlik, fonetik, leksik, qrammatik normaların gözlənilməsi şagirdlər üçün nümunəyə çevrilməlidir. Nitq inkişafı zamanı orfoepik tələblər nəzərə alınmalıdır. Bu tələblər nitqə təbiilik, axıcılıq, canlılıq gətirir, onun estetik təsirini gücləndirir və fikrin asan qavranılmasına kömək edir. Nitq inkişafı üzrə işlər təşkil edilərkən lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində sinif müəllimləri I-IV siniflər üçün yazılmış “Azərbaycan dili” dərsliklərinin əvvəlcədən leksik tərkibini müəyyənləşdirməli, bundan sonra həmin istiqamətdə lüğət işlərini təşkil etməlidirlər.

Söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi nitqib inkişafı istiqamətində həyata keçirilən dəliyyətin əsasını təşkil etsə də, başlıca nitq vahidi cümlə hesab edilir. Çünki hər kəs öz fikrini ayrı-ayrı sözlər şəklində yox, bitmiş cümlələr vasitəsilə ifadə edir. Bunu nəzərə alaraq məktəblilərin düzgün cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirmək vacibdir. Cümlə qurmaq vərdişləri birinci sinifdən etibarən aparılır və şagirdlər sinifdən-sinfə keçdikcə bu vərdişlər inkişaf etdirilərək möhkəmlənir.

Təlim prosesində şagirdlərin düzgün cümlə qurmaq və eləcə də təfəkkürlərini inkişaf etdirmək üçün onların fəaliyyətini məzmunundan formaya doğru yönəltmək daha faydalıdır. Bu zaman şagird əvvəlcə ifadə edəcəyi fikir üzərində düşünür, sonra isə onu müvafiq sintaktik konstruksiya ilə ifadə edir. Bu məqsədə nail olmaq üçün məktəbliləri müxtəlif çalışmalar üzərində işlətmək lazımdır.

Məktəblilərin yazılı və şifahi nitqlərinin inkişafı Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasında olduğu kimi, ədəbiyyatın tədrisi metodikasında da əsas istiqamətlərdən biridir. Ədəbiyyatçıların praktik işdə və metodistlərin nəzəri tədqiqatlarında həllinə çalışdıqları əsas vəzifələr şagirdlərin söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi, səlis nitqin öyrədilməsi, ifadəliliyin inkişaf etdirilməsi və sairədir.

Hər bir müəllim çalışmalıdır ki, yetişdirdiyi şagirdlər dilin təmizliyinə xələl gətirən hər cür kobud, ədəbsiz və müəyyən səbəbdən nitqdə işlənməsi qadağan sayılan hər hansı söz, ifadə və cümlələri evfemizmlərlə əvəz edərək, nəzakətli danışıq qaydalarına əməl edə bilsinlər. Nəzakətli danışıq üçün isə xalq arasında işlədilan “yüz ölçüb – bir biçmək”, “əvvəl düşünüb sonra danışmaq”, “sözü ağızda bişirib çıxarmaq” kimi fikirlərə əməl etmək lazımdır.

Nitqin keyfiyyəti hər bir insanın inkişafı – əqli, əxlaqi, mənəvi, psixoloji səviyyəsi ilə şərtlənir və şəxsin mədəniyyətinin əsas göstəricilərindən birinə çevrilir. Müasir dövrdə insanın fəaliyyətinin keyfiyyət səviyyəsi, nüfuz qazanması, təsir dairəsi ilk növbədə onun əqli, təfəkkürü və eyni zamanda bunların ifadə forması – nitq qabiliyyəti ilə müəyyən olunur. Məhz bu səbəbdən də son dövrlərdə təhsil sistemində nitq mədəniyyətinə diqqət artırılmış, orta məktəb dərsliklərində, elmi-tədqiqat əsərlərində bu məsələyə geniş yer verilməyə başlanmışdır. Böyüməkdə olan insanın şəxsiyyət kimi hərtərəfli inkişafı, onda yaradıcı sözə ehtiyac hissənin tərbiyə edilməsi üçün bədii-estetik və nitq fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqələrindən istifadə etmək sahəsində ədəbiyyat dərsləri üzrə məşğələlərin böyük imkanları vardır. Çünki burada “məktəblinin işi söz sənəti əsəri ilə bağlı olur” və “o sanki adi dil mühitindən çıxır və başqa bir dil mühitinə – yazıçının həyata estetik münasibətini ifadə etmək missiyasını öhdəsinə götürən bədii dil aləminə düşür” [5, s.59].

Nitq mədəniyyəti anlayışı geniş məzmunludur. O, dilin qrammatik normalarına uyğun danışmaq, fikri aydın, səlis, məntiqli, yığcam, parlaq, təsirli ifadə etmək üçün uyğun sözlər seçmək, cümlələr qurmaq, sözlərin tələffüzündə orfoepiya qaydalarına riayət etmək, lüğət ehtiyatını, rəbitəli nitqi, məqsəd və məzmunu, dinləyici və oxucunun xüsusiyyətinə uyğun üslub, danışıq və yazı tərzini seçmək bacarıqlarını və s. cəhətləri əhatə edir. Bunların formalaşmasında Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənni xüsusi rol oynayır. Bu iki fənnə daxil olan bütün materialların öyrədilməsi prosesində şagirdin nitqinin inkişafına diqqət yetirilir.

“Nitq mədəniyyəti – qrammatik cəhətdən cümlələri düzgün qurma, fikri aydın, dəqiq və məntiqli ardıcılıqla, ədəbi bir dildə, bəzən tələffüz normalarını gözləməklə ifadə etməyi bacarmaq deməkdir.”[1]

Hər kəs istəyər ki, həmişə gözəl, mənalı və düşündürücü danışa bilsin, nitqi dinləyicilərin diqqətini cəlb etsin, hamı ona qulaq asaraq onun nitqinin təsiri altında olsun. Bu baxımdan gözəl,

mədəni nitqi şərtləndirən bəzi tələblər vardır, bu tələblər natiqlik sənətində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şagirdlərin nitqi də bir sıra pedaqoji tələblərə – zənginlik, düzgünlük, məzmunluluq, məntiqi ardıcılıq, aydınlıq, təmizlik, ifadəliliyə cavab verməlidir. Belə ki, nitqin dərin məzmunlu olması şagirdlərin danışıq, hadisə və əşyanı tanıması, nəqlətmədə məzmunu açma bilməsindən çox asılıdır. Cümlədə sözlərin, mətndə cümlələrin düşünülmüş ardıcılığı, fikirlərin plan üzrə, ardıcıl verilməsi nitqin məntiqiliyindən xəbər verir.

Şagirdlərin sinonimlər cərgəsinə daxil olan sözlərdən məqamında istifadə etməyi bacarması nitqin dəqiqliyi deməkdir.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində məktəblilərdə şifahi nitqin inkişafı onların söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi istiqamətində davamlı, sistemli şəkildə fəaliyyətin həyata keçirilməsini zəruri edir.

Şifahi nitqin tələbi ondan ibarətdir ki, sözü duymalı, onun mətndə mənasını anlamalı, lazım olanda bu sözə sinonim tapmalı. Əgər şagirdin nitqi bəsit, söz ehtiyatı az olarsa, o, öz fikir və hislərini dolğun şəkildə ifadə edə bilməyəcəkdir. Nitqin inkişafı ilə bağlı olaraq bədii mətn ilə işləyərkən uşqalara verilən ilk tapşırıq mətndə qeyri-tanış sözlərin, dabanın nitqində istifadə edilən varvarizm, vulqarizm, dialektizmlərin, eyni zamanda termin və anlayışların, çoxmənalı sözlərin, neologizm və frazeologizmlərin müəyyən edilməsi, onların mənasının başa düşülməsidir. Hər bir Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi dərslərdə yeri gəldikcə müasir ədəbi dil normalarına cavab verən, lakin şagirdə hələ tanış olmayan belə sözlərdən istifadə məqamlarını diqqətdə saxlamalı və şagirdin öz nitqində işlətməsinə nail olmalıdır.

Məruzə və təqdimatlar etmək bacarıqları

Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində istifadə edilən məruzə və təqdimatlar geniş şəkildə yayılmış şifahi monoloq növləridir. Məruzə və təqdimatlarla çıxış etməyi bacarmaq mürəkkəb sintetik səciyyə daşıyır. Belə ki, V-VII sinif şagirdləri həm ifadəli oxu bacarıqlarına yiyələnmiş, həm də bədii mətnin ayrı-ayrı parçalarını nağıl etmək, həmin mətni təhlil etməyə danışmaq, suallara geniş şifahi cavab hazırlamaq, düşüncələr əsasında şifahi inşa hazırlamaq, planlar tərtib etmək, suallar təşkil etmək və s. işləri yerinə yetirməlidirlər. VII və xüsusən də VIII siniflərdə suallara cavabları, eyni mövzuda olan və bir neçə məsələnin işıqlandırılmasını tələb edən məlumatları dinləmək və ətraflı müzakirə etmək praktikası geniş tətbiq olunur.

Məktəblilərin həmin bacarığa yiyələnməsi yuxarı sinif şagirdlərinin nitq fəaliyyəti üçün lazım olan çıxışların – mövzu üzrə məruzələrin təlimi sahəsində qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həllini qismən təmin edir. Mövzu üzrə məruzə və ya təqdimat hazırlamaqla bağlı şagirdlərin şəxsi bacarıqları konkretləşdirilməli və cilalanmalıdır ki, məktəb praktikasında çox yayılmış nöqsanlara yol verilməsin, xüsusilə də mənbə mətn olduğu kimi, sözbəsöz, hərf-hərf nağıl edilməsin və konspektin yeknəsəq oxunuşu mümkün olmasın. Beləliklə, məruzənin əsas mövzusu və ideyasının müəyyən edilməsi, qarşıya qoyulmuş vəzifəyə uyğun olaraq onun strukturunun seçilməsi, plan tərtib edilməsi, dinləyiciləri maraqlandıran və onların qabaqcadan verdikləri suallara cavabları mətnə daxil etmək qabiliyyətinin olması, çıxışdan sonra suallara cavab verilməsi və s. məktəblilərin yeni bacarıq sahəsinə aid edilir.

Yuxarı siniflərdə şifahi məruzə və təqdimatlar üzərində çalışarkən müəllim və şagirdlər çıxışların bu formalarının səciyyəvi xüsusiyyətlərini, məqsəd və quruluşlarını fərqləndərməyi və təsnifləşdirməyi bacarmalıdır. Bunlar isə tədrisin daha effektiv şəkildə qurulmasına, müxtəlif tədris formalarını və metodlarını əlaqələndirilməsinə, çıxışa hazırlaşarkən yaradıcılıq xarakterli tapşırıqlardan məqsədyönlü şəkildə istifadə olunmasına, məzmun və formaca mükəmməliyə, ümumiyyətlə, yuxarı sinif şagirdlərində natiq kimi, monoloq formasında şifahi nitqin formalaşdırılması və inkişafı ilə bağlı bir sıra metodik vəzifələrin uğurlu həllinə dəstək verəcəkdir.

Atalar sözü, məsəllər, aforizmlərdən məqamında istifadə etmək sərbəst şifahi nitqə yiyələnmək baxımından faydalı sayılır. Dərsdə şagirdlərə belə suallar verilə bilər: Öyrəndiyiniz əsərlə bağlı hansı aforizm, atalar sözü, məsəllər bilirsiniz? Öz nitqinizdə onlardan hansı məqamlarda istifadə edirsiniz?

Bu şəkildə sual və tapşırıqlar şagirdlərə dərin mənalı sözə, fikrə diqqətli münasibət bəsləməyi, onu qiymətləndirməyi öyrədir.

S.Vurğunun “Vaqif” dramında Qacarla Vaqifin qarşılaşması səhnəsində iki dünyagörüşü, həyata, insana iki baxış qarşılaşır. Ümumiyyətlə, bu əsər Azərbaycan dilinin qüdrətini, semantik, leksik, frazeoloji zənginliyini, ən dərin fikirləri belə poetik ifadə imkanları ilə göstərən kamil sənət nümunəsidir. Əsərin tədrisi zamanı şagirdlərə şifahi nitq bacarıqlarının aşılması imkanları daha böyükdür. Bu baxımdan düşməyə əsir düşən Vaqifin Qacar və onun vəziri arasındakı dialoqu əsərdə xüsusi məna kəsb edir:

“Qacar

Yenə göylərdədir, şair, xəyalın?

Vaqif

Əzəldən hüdudu yoxdur kamalın.

Qacar

Aha... sınıyardım idrakınızı,

Doğrudan, bir şair görürəm sizi,

Xoşbəxt xəlv eləmiş sizi yaradan!

Vaqif

Dünyada qalacaq yalnız yaradan!..

Vəzir

Yaxşı da! Çarılı kiçik bir ölkə

Böyük firdovsilər yaratdı bəlkə?..

Vaqif

Günəşi örtsə də qara buludlar,

Yenə günəş adlı bir hikməti var.” [3, s.263]

Müəllim bu dialoqu şagirdlərlə müzakirə edərək, şifahi nitq yarışının həm dünyagörüşü, həyata baxış, əqidə mübarizəsini əks etdirdiyini, həm də Vaqifin xalq dilinin məna, üslub zənginliyindən, aforistik ifadələrdən, hikmətli sözlərdən necə istifadə etməklə düşməyə qalib gəldiyini aydınlaşdırır. Əsərin təhlili zamanı qeyd edilir ki, Vaqifin nitqi təbiiliyi, dəqiqliyi, sadəliyi, məna tutumu, obrazlılığı, yığcamlılığı ilə seçilir. Şagirdlər həmin səhnəni ifadəli şəkildə oxuyur, əzbərləyir, səhnələşdirir, ünsiyyətin müxtəlif məqamlarında bu nitq modellərindən istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, təhlildən sonra aparılan ifadəli oxu zamanı fasilə, nitqin məntiqliyi və sürəti üzərində iş həm əsərin bədii dil, ifadəlilik xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsinə, həm də şifahi nitq bacarıqlarının aşılmasına gətirib çıxarır. Bu cür nümunələr üzərində iş şagirdlərin düşüncəsində şifahi nitqin mühüm həyati bacarıq olması qənaətini formalaşdırır.

Düzgün tələffüz bacarıqları

Məktəblilərə düzgün tələffüz bacarıqlarının aşılması şifahi nitqin inkişafı sahəsində vacib məqamlardan biridir. Bundan ötrü məktəbdə hamı tərəfindən vahid nitq rejiminə əməl olunmalı, dərslərin hamısında nitqin düzgün, dəqiq və ifadəli olması ilə bağlı tələblər gözlənilməli, fonetik, leksik və qrammatik qaydalara riayət edilməlidir. Yəni təkcə Azərbaycan dili dərslərində deyil, bütün dərslərdə, o cümlədən, ədəbiyyat dərslərində şagirdin orfoepik tələbləri pozaraq, sözü düzgün tələffüz etməməsi hallarının aradan qaldırılmasına səy göstərilməlidir. Məsələn, ədəbiyyat dərslərində şagirdin “Ayrılarımı könül candan” misrasında “cannan” əvəzinə “candan”, “Mən bir uşaq, sən bir ana” misrasında “uşax” əvəzinə “uşaq” deməsi diqqətdən kənar qalmamalıdır.

Ümumiyyətlə, şifahi və yazılı nitqə sahiblənmiş şagirdlər öz fikirlərini düzgün, dəqiq, səlis və məntiqi ardıcılıqla çatdırmağı bacarır, danışarkən “yerinə düşən” söz və ifadələr işlədir, bu söz və ifadələri bir-biri ilə əlaqələndirir, aldığı informasiyanı “emal edərək” adekvat nəticə çıxara bilirlər. Məktəblilər Azərbaycan dili dərslərində qarşılaşdıqları mətnlərin, ədəbiyyat dərslərində öyrəndikləri bədii əsərlərin məzmun və ideyası ilə əlaqədar münasibət bildirir, öz rəylərini əsaslandırır, danışdığı zamanı obrazlı ifadələrdən istifadə edir, fərqli mövzular üzrə müzakirələrdə təqdimat ilə çıxış edirlər.

Ədəbi dilimizə yad olan söz və ifadələrin işlənməsinin qarşısının alınması nitqin təmizliyidir. Məktəblilərin yerli-yersiz başqa dillərdən, dialekt və şivələrdən, kobud, vulqar sözlərdən istifadə etməsi nitqin təmizliyini pozan hallardır. Çox zaman müəyyən məfhum, predmet və əşyaların dilimizdə öz adı olduğu halda onlar alınma sözlərlə ifadə edilir. Məsələn, *sideniye (oturacaq)*, *çaşka (fincan)*, *slesar (çilingər)*, *tekst (mətn)*, *zontik (çətir)*, *dokument (sənəd)*, *lyustr (çilçirəq)*, *krişə (dam)*, *marojna (dondurma)* və s. Danışqıda bu tipli sözlərin işlədilməsi dilimizə biganəlik və hörmətsizlikdən irəli gəlir. Əcnəbi dilə məxsus söz və ifadələrdən istifadə (*i tak, k stati, toçno, znaçit, tem bolee, mejdu proçim, davay*) nitqin təmizliyinə xələl gətirir, onun keyfiyyətini aşağı salır [2, s.70-72].

Dinləyicilərin hisslərinə təsir edən, marağını artıran, diqqətini cəlb edən, irəli sürülən fikirlərin məzmununu daha yaxşı dərk etməyə kömək edən parlaq, kəskin, orijinal nitq ifadəli nitqdır. Şagirdlərə o müəllimlərin nitqi təsir edir ki, onların danışığı aydın, cəlbedici, tutarlı söz, ifadə və məzmunlu cümlələrdən ibarətdir.

Söylənilən fikirlərin qırılması, diqqətin zəifləməsi, marağın azalması, ünsiyyətin pozulması, deyilənlərin tam şəkildə qavranılmaması və bu kimi hallara yol verməmək üçün nitqin elementlərini yaxşı bilmək, onlara riayət etməyi bacarmaq lazımdır. Buna görə də şagirdlərin aşağıdakıları bilməsi zəruridir:

- Məzmun. Bu əsas elementdir, şagirdin biliyi və söz ehtiyatı bununla müəyyən edilir.
- Təbiilik. Tam sərbəst olmaq, özünə inamlı olmaq, nitqini dinləyicilərin nitq təcrübəsinə müvafiq tərzdə qurmaq.
- Aydınlıq. Fikrin dəqiq ifadəsi, bir qədər ucadan danışma, aydın diksiya, nitqin anlaşılması üçün müvafiq intonasiya çalarlarından istifadə etmə.
- Nitq söyləyənin səsində, üzündə emosional çalarların hiss olunması.
- Fikir söyləyənin dinləyənlərlə görmə kontaktının olması.
- Jest. Bu element mənə ilə sinxron olmalı, sözü, fikri tamamlamalı, artıq jestə yol verilməməli.
- Kompozisiya. Mövzunun əsas məqsədini bilmə, suallara konkret cavab vermə.
- Yığcamlıq. Geniş fikri az sayda sözlə ifadə etmə, çatdırma.
- Lazımsız, “boş” sözlərə yer verməmə.
- Səs yüksəkliyi. Nitq söyləyən özünə uyğun bir tərzdə deyil, dinləyənin eşidə biləcəyi formada danışmalıdır.

Nəticə

Şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması və onun təkmilləşdirilməsi üçün xüsusi kurslar təşkil etmək, bu kurslara özünü təsdiq etmiş natiqləri – diktorları, söz ustalarını, aktyorları, müəllimləri və b. cəlb etmək olar. Kütləvi informasiya sahələrində çalışan mütəxəssislərin (dikatorların, aparıcıların) dil hazırlığının yüksəldilməsinə, onların qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğunlaşdırılmasına kömək edilə bilər. Nitq mədəniyyəti haqqında sanballı əsərlər olmadığı üçün, mövcud olanlarda isə natiqlik sənəti, mədəni nitqin ümumi məsələlərinə daha çox yer verildiyi üçün nitq mədəniyyəti sahəsində çağdaş tələblərə cavab verəcək dərslik və dərs vəsaiti hazırlamaq vacibdir. Bugünkü şagird, tələbə sabahın müəllimi, mühəndisi, elmi işçisi, iqtisadiyyatın hər hansı sahəsində mütəxəssis ola bilər nöqtəyi-nəzərindən nitq mədəniyyəti ilə bağlı ölkə miqyasında toplantılar, kütləvi tədbirlər təşkil edilə və bu tədbirlərdə nitq mədəniyyəti sahəsində aktual problemlər müzakirə edilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. Müəllimin nitq mədəniyyəti haqqında // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 1964, s.60-64
2. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 277 s.
3. Həsənlı B.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Pedaqoji ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Müəllim, 2012, 360 s.
4. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Nasir, 2003, 520 s.

5. Səlimova A. İbtidai sinif şagirdlərinin asudə vaxtlarının səmərəli təşkili yolları // Məktəbəqədər və ibtidai təhsil, 2017, №2, s.34-37

İ.B.Kazimov

*Doctor of Philological Sciences, Professor
Institute of Linguistics of ANAS*

R.M.Mammadova

*Doctor of Philosophy in Philology
Mingachevir State University*

Methods for the formation of speech culture in students

Abstract

One of the main tasks of secondary school is to develop students' oral and written speech. This task is carried out in the whole process of training and education. Schooling has a special role to play in increasing students' opportunities and resources for speech development. Students constantly improve their speech by observing nature and human labor, communicating with peers and others, reading many books, and giving various speeches. Here it is necessary to work so that they can more accurately and correctly express their thoughts about the being they observe, and that the words they use through speech correspond to the concepts and ideas they express. Speech is not only a means of expression of ideas, but also a weapon of their formation. Therefore, along with the development of students' speech, the teacher must also develop their thinking. By learning grammar, high school students learn many of the secrets of oral and written speech. At the same time, purposeful work should be done to enrich and correct children's speech.

Keywords: *speech culture, language, thinking, school, student*

И.Б.Казымов

*доктор филологических наук, профессор
Институт языкознания НАНА*

Р.М.Мамедова

*доктор философии по филологии
Мингячевирский государственный университет*

Способы формирования речевой культуры у учащихся

Резюме

Одна из основных задач средней школы – развитие устной и письменной речи учащихся. Эта задача выполняется во всем процессе обучения и воспитания. Школьное образование играет особую роль в расширении возможностей и ресурсов учащихся для развития речи. Студенты постоянно совершенствуют свою речь, наблюдая за природой и человеческим трудом, общаясь со сверстниками и другими людьми, читая много книг и произнося различные речи. Здесь необходимо работать, чтобы они могли более точно и правильно выражать свои мысли о существе, которое они наблюдают, и чтобы слова, которые они используют в речи, соответствовали концепциям и идеям, которые они выражают. Речь - это не только средство выражения идей, но и оружие их формирования. Поэтому, наряду с развитием речи учеников, учитель должен развивать и их мышление. Старшеклассники познают многие секреты устной и письменной речи, изучая грамматические нормы. При этом следует проводить целенаправленную работу по обогащению и исправлению детской речи.

Ключевые слова: *культура речи, язык, мышление, школа, учащийся*

Daxil olub: 08.10.2021